

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

B E R Z S E N Y I

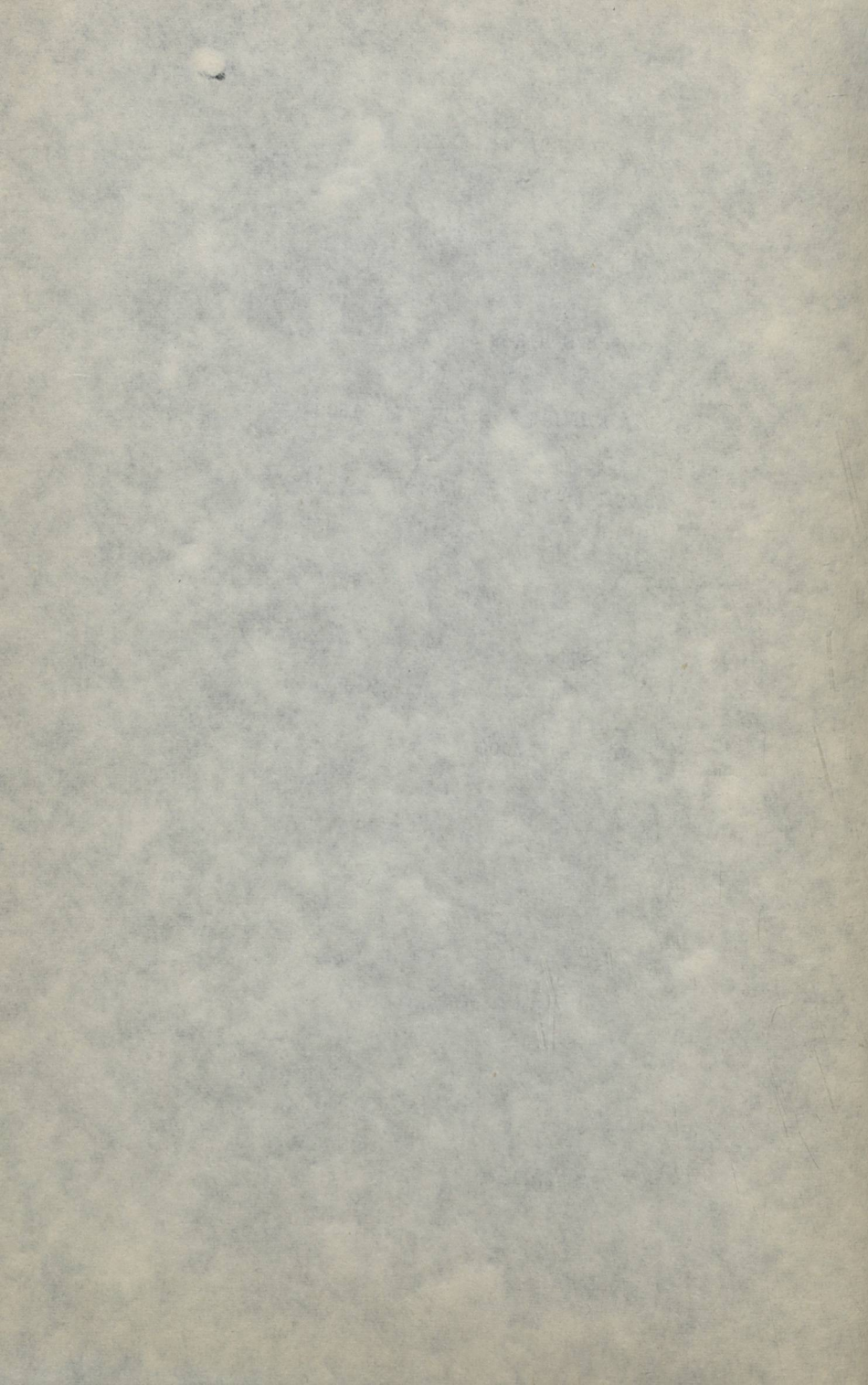
Ó D A K Ö L T É S Z E T E 1808- I G

/ESZMEI ÉS POÉTIKAI MEGKÖZELÍTÉS./

Irta:

CSETRI LAJOS

SZEGED, 1977

I.

Az egész életművet átfogó nagy monográfiák vagy az ugyancsak az egész költőt jellemezni óhajtó esszéisztikus tanulmányok után ez az értekezés szűkebb témát választott: Berzsenyi legjelentősebb költői korszakának legfontosabb műfaját, az 1808-ig írott ódáit vizsgálja alaposabban, mégpedig a Kazinczy kezébe jutott u.n. akadémiai kéziratok, az "összövegek" alapján, de olymódon, hogy é versanyagot állandóan szembesíti Kazinczy bíráló és változtatásokat javasló véleményével s kitekint az e javaslatokat is tekintetbe vevő Berzsenyi által létrehozott végső változatokra. Témaválasztása abban a tekintetben is újdonság, hogy az eddigi Berzsenyi-szakirodalom nem méltatta összefüggő vizsgálatra az "összövegeket".

Az egyik oldalon "szűkké" határolt témát viszont a másik oldalon igyekszik kitágítani, amikor egyrészt a vizsgált műfaj verseit igyekszik európai összefüggések között tárgyalni, elsősorban a korabeli német irodalom és poétikai gondolkodás konturjainak felrajzolásával. Ezért arra törekszik, hogy a korabeli európai eszme-és irodalomtörténetnek mindazokat a jelenségeit, melyek Berzsenyi ódaköltészetével és személyiségével összefüggésbe hozha-

tók, felvázolja, majd ez összefüggéseket az egyes elemzett és értelmezett műveken keresztül igazolja. Célja, hogy különösen a korabeli német szellemi irányzatok legjelentősebbjeivel való szoros összefüggését, a német klasszikus filozófiával és esztétikával s az esztétikai tudatformát a legmagasabbrendűnek tekintő u.n. művészeti korszakkal és eszményeivel való együttélését bizonyítsa. Másrészt pedig ezen keresztül - bár szűkebb illusztrációs anyag felhasználásával - egész eddigi Berzsenyi-képünket igyekszik, új oldalról megközelítve, átrajzolni s a költőt a legkorszerűbb európai törekvések legjelentősebb hazai képviselőjeként bemutatni.

II.

A dolgozatot az alkalmazott módszerek pluralitása jellemzi. Első két fejezetében az értekező jelleg uralkodik: felvázolja az európai szellemi mozgást, a filozófia és morál, az emberkép és a politikai nézetek változásait, a nyelvszemléletet és az esztétikai nézeteket, hogy megteremtse az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálat alapjait; egyuttal pedig felveti a kor irodalmi irányzataival való összevetés hagyományos gyakorlatának problematikus elemeit, a klasszikából a romantikába

átvezető nagy történelmi folyamat egyes lépcsőfokait - szinte nemzedéki eltéréseket is tekintetbe vevő - szigorúan történeti szemlélet igényével egymástól elkülönítő vizsgálati módszer alkalmazásának céljával.

A Berzsényi-oeuvre tárgyaló másik két fejezet induktívabb jellegű. Minden elméleti tételét művek részekbe menő - elsősorban, ahogy a dolgozat alcíme is mutatja, eszmei és poétikai szempontu - elemzéséből építi fel. Viszont minden műelemzést végső soron a teljes koncepció szolgálatába állít, így versértelmezései sosem törekednek teljességre, csak a vezérlő szempont plasztikusabb kiemelésére. Alapvető Berzsényi-képének igazolásához s az ehhez elsősorban mozgósítandó eszme- és műfajttörténeti módszerek alkalmazásához elegendő volt a tudatosan használt hermeneutikai kör, így a nyelvészeti stilisztika és a matematikai módszerek alkalmazása szükségtelenné vált.

III.

Az értekezés új, vagy ilyen összefüggésben először felvetődött eredményei a következőkben foglalhatók össze vázlatosan:

1. A felvilágosodás korszaka az emberi felszabadulás és

kiteljesedés egyik legnagyobb korszaka. Mivel azonban a modern természettudomány módszereire leginkább építő empirista és szenzualista filozófiai irányzatok - a kor legfejlettebb tudományára, a mechanikára alapozva - a tudati és megismerő, valamint világhatalakító emberi aktivitás dinamikus modelljét nem tudták megalkotni, szükségszerűen erősödtek meg újra, épp a polgári fejlődés új, demokratikus, forradalmakhoz vezető szakaszának követelményeit kielégítendő, a filozófiai idealizmus hullámai. Az ismeretelmélet kanti, az etika rousseau-i és kanti idealista fordulata, az emberképben, politikai nézetekben egyaránt bekövetkező változások, a nyelvelmélet hamanni-herderi, majd romantikus idealista megalapozása és az esztétikai gondolkodásban felerősödött platonikus vonzás egyaránt a valamennyi tudatforma területén nagyjából egyidőben jelentkező irányváltozást jelzik. Ezek a törekvések sok szálon kapcsolódnak a többévezredes európai hermeneutikai hagyományhoz, társadalmi körülményektől meghatározottan a sztoicizmus, platonizmus és plutarchizmus különböző változatait adoptálják s egyrészt többé-kevésbé organikus módon felfogott objektív nemzeti szellem-egyedek kialakulásához, másrészt, a francia polgári forradalomhoz fűződő illúziók szétfoszlása után, az esztétikai tudatformához, mint az emberi kiteljesedést egyedül biztosítani képes szellemi erőhöz fűződő illúziók kialakulásához vezettek. A német klasszika és korai romantika nemzedékeire ennek az illúzióknak az uralma jel-

lemző, ezért nevezhetjük ezt a művészeti korszaknak. Ennek a művészeti virágkornak legnagyobb magyar költő-kortársa Berzsenyi.

2. Berzsenyi alkotó évtizedei idején a magyar irodalom a német fejlődés döntő hatása alatt állott. Ezért, amíg a hazai művészi tevékenység legfontosabb hagyományainak, az újlatin poézisnak és poétikáknak alaposabb felmérése be nem következik, Berzsenyi ódaköltészete korszerűségét és jelentőségét a nálunk ható legjelentősebb modern európai irodalomnak, a németnek fejlődési irányaihoz való vonatkoztatással lehet leginkább lemérni.

Irányzati minősítése tekintetében a hagyományos eljárás mód a klasszicizmus és a romantika irányzatai közé való elhelyezése. Az értekezés szerint azok a hagyományos ismérvek, melyekkel a két európai irányzatot jellemezni szokták, további finomításra szorulnak, mert a német klasszika ilyen ismérvek alapján nem különíthető el a romantikától, s az ilyen ismérvek nem egyaránt jellemzik a romantikához vezető folyamat, valamint a romantika egyes hullámain. A nyugati irodalomtudományok, elsősorban eszmetörténeti módszerekkel, az egész Goethe-kort romantikusnak tekintik, szélesebb értelmű romantika-fogalom alapján. Nálunk ajánlatosabb lenne a német irodalomtudományban kialakított kategória-rendszer alkalmazása, mely lehető világossággal elkülöníti egymástól a Goethe-kor nemzedékeit, a Sturm und Drangot, klasszikát, korai és kibontakozott

romantikát. a weimari klasszikának az elkülönítését az európai racionális klasszicizmustól már meghonosították irodalomtudományunkban (Szauder József), de jó volna tekintetbe venni azt is, hogy a Berzsenyi alkotó évtizedeiben Magyarországon ható romantikus hullám csak a korai német romantikáé lehet, ez pedig sok vonatkozásban jobban hasonlít a weimari klasszikához, mint a későbbi - elsősorban nemzeti-népies - romantikus nemzedékekhez.

3. Berzsenyi három verséről biztosan tudjuk, hogy 1802-ben már készen voltak, sőt annyira becsülte őket, hogy ezeket szánta a Kazinczynál való bemutatkozásra. Ezért külön elemzést érdemelnek. Az értekezés szerint ezek egyikének, a Romlásnak indult... kezdetű A magyarokhoznak valószínűleg első változata, a Kesergés, erős horatiusi hatás alatt, politikailag a császárhű rendi nacionalizmus kifejeződéseként, a sztoikus világtörténelmi körforgás leszálló ágába került nemzet pesszimista életérzését, egyuttal azonban az egykor birodalmat teremtő erények regenerációjának eszményét juttatja kifejezésre, s a spártai harci erényekhez fűződő nosztalgiája a kulturkritikus Rousseau plutarchizmusával rokonítja. Az 1802-ben elküldött másik óda, a Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás viszont felvilágosultabb színezetű és a plutarchizmus neohumanista, Athént idealizáló ágának hatását mutatja. A Reggel c. ódai dal pedig, a másik két verssel együtt, a vátesz-költőség nem rendi, hanem szellemi arisztokratikus hagyományaiba való bekapcsolódásra, a XVIII. szá-

zad elején Shaftesbury által megújított platoni esztétikai hagyományba való beilleszkedésre s az ihletettség tiszteletére utal.

4. Az 1808-as kézirat ódaanyaga értelmezéséhez az értekezés rövid áttekintést ad az európai műfajelméletekről, különös figyelemmel a lira- és ódaelméletekre. A pindaroszi hagyományt kultiváló boileau-i klasszicizmus ódaelmélete a "beau désordre" követelményével és az ihletett költőiségre jellemző csapongás megkövetelésével megakadályozta, hogy a racionális klasszicizmus kiszáritsa a magasabb liraiság forrásait. A XVIII. század középső évtizedeinek német kifejezésesztétikai törekvései pedig a klasszicizmusban domináló objektív műfajok helyett olyan becsületet adtak a lírának, mely már a legtöbb vonatkozásban a romantikát előlegezi.

A kései német felvilágosodás poétikáiban és Schillernek a naiv és szentimentális költészetről írt tanulmányában egyaránt pozitív minősítést nyer az egyes műfajokra jellemző hangnemek összeolvadása, de az osztályozás céljaira fenntartják a formai szempontokat. Radikálisabb Herder, aki a műfajokat tónusokba oldja. Az őáltala leírt elegico-óda stb., valamint a szentimentális - vagyis modern - költészet leírására alkalmazott schilleri kategóriák egyaránt rendkívül termékenyek Berzsenyi ódaköltészetének értelmezésére.

A korabeli német és magyar poétikai köztudatban dominánsnak tekinthető felfogás érvényesítésével Berzsenyi ódaköltészetének körét a Horatius által továbbhagyományozott gö-

rög strófaformákban irt ódákra korlátozva, az értekezés IV. fejezetének 3 alfejezete külön tárgyalja az alkaioszi, aszklepiadészi és szapphói formájú verseket.

a. Az alkaioszi a hagyományos ódaértékrend szerint a monódikus formák közül a legrangosabb. Berzsenyi alkaioszi formájú verseinek legtöbbje hazafias közéleti óda, a keletkezésüket kiváltó eseményekhez köthető s ezért többnyire datálható versei kivételesen kronológiailag is vizsgálhatók, mert a kézirat többi versének kronologizálhatósága kétséges.

Közéleti témájú ódáinak fejlődésvonalából kiderül, hogy Berzsenyi rendi nacionalizmusa a császári-rendi kompromisszumban kényszerűen résztvevő és számításukat benne megtaláló magyar rendekéhez viszonyítva sokkal őszintébben táplál illuziókat a Habsburg-ház történetének legpozitívabb szakasza iránt. Soproni diákkorában magába szivott jozefinus érzelmeit 1805-ig prolongálja; az Athént és Spártát egyszerre idealizáló plutarchizmus s a római birodalmi gondolkodást és kulturális virágkort egyszerre közvetítő horatiánizmus benne csak erősíti a birodalmat teremtő felvilágosodás jozefinus típusu kultuszát. Az ulmi vereség után viszont szertefoszlanak a Habsburg-hatalomhoz, mint hatalom és tudomány egységét megteremtő szervezethez fűzött illuziói s a birodalmi védőpajzs összetörése után a szinte reménytelen hősiesség eszményét felmutatva s a partikuláris-rendi elfogultságokat levetkezve, nagy hazafias versei a német idealizmus történetfelfogásának nembeliség-koncepciójához emelkednek.

Az Amathus viszont a plutarchizmus hérosz- és nemzeteszmnényével szemben, a nagy muzsa-versek közül elsőként, a művészeti korszak eszményeit fogalmazza meg, a grandiózus, de céltalan és az igazi emberi értékeket csak alúásó világtörténelmi mozgással az örök értékeket teremtő költészetet és az ihletet elősegítő szerelmet helyezve az értékhierarchia csucsára. Az értekezés élesen elhatárolja e verset a hagyományosan vele rokonított Melisszaverstől, melyet tisztán szerelmes versnek tekint.

Kazinczyhoz irt Ajánlásának értelmezése a korrekciós pepecseléssel szembeforduló ihletett költőre hívja fel a figyelmet, akinek ihletettsége s a kor ódaelmélete által elvárt csapongása együttesen magyarázzák költeményei látszatra additív szerkesztési módját, melyet - amennyiben organikusként óhajtják értelmezni - csupán a német klasszika organikusság-eszményével lehet összefüggésbe hozni, mely az egyes részeknek szinte önmagában is megálló, epikus izű önállóságát biztosítja a műalkotás organikus egészében.

b. Aszklepiadászi versei közül részletesebben a végső változatban A közelítő tél címet kapó Az Ősz-t elemzi az értekezés, az elegico-óda problematikáját részben a schilleri "szentimentális" költészet elméleti kategóriáival, részben a home-i esztétika "ideális jelenlét" kategóriájával értelmezve. Véleménye szerint a "negatív festés" és a jelen egymással vitázó sorai, a IV. strófa egyetemességbe lendülő

szentenciózussága és az utolsó strófák személyesre fordított tanulsága olyan nosztalgikus elégikusságot hordoznak, egyben fékeznek meg, mely az eszményi életkort, az idilli beteljesedés pillanatnyi korát veszélyeztetettnek érzi, s ezért a még egyetemes érvényűnek érzett eszmények mellett a hangsúlyt az örök értékeket és eszményeket létrehozó emberi "virágkor" fenyegetettségére csusztatja át. De az egyetemes elmulás által fenyegetett, most mégis itt levő beteljesedés a schilleri értelmű elégikusság és idillikusság olyan egységét teremti meg, mely egyuttal véd az elégikum végletes szubjektívizálódásától és az "ideális jelenlét" esztétikai kategóriájában biztosítja a múlt, jelen és jövő igeidőkben és időhatározószavakban is kitapintható, szétválaszthatatlanul megjelenített egyidejűségét az abszolút lírai jelenidejűség jegyében.

Másik részletesebben elemzett aszklepiadészi verse a kötetzáró Barátimhoz, mely nem költői jelentékenysége, hanem funkciója miatt érdemel figyelmet. Értelmezése ugyanis azt bizonyítja, hogy Berzsenyi horatiánus mintájú kötet- és ciklusképző szándékát legalább annyira tekintetbe kell venni költészete természetének magyarázatánál, mint ihletett költő voltát. Ezért a tanulmány, fenntartva az ihletet tisztelő és a korrekciós tevékenységet lenéző Berzsenyiről kialakított képét, e vers tanulságai alapján a nagy humanista mediációs rendszer és a világirodalom nagyjainak példája által befolyásolt, irányított ihletű költőnek tekin-

ti Berzsenyit. Számot vet azonban azzal is, hogy a költő olyan szélsőségek között hányódó lélek volt, aki az "aurea mediocritas" elvével csak időlegesen próbált sztoikus fétet rakni belső ellentmondásaira: nemcsak ciklusképző szándéka, de személyisége és kora végletei is lehetetlenné tesszik, hogy valamilyen lélektanilag valószínűsíthető fejlődésláncre fűzve kronológizálhassuk 1808 előtti verseit.

c. A szapphói versszakot a hagyományos rangsor az ódák sorában a dalhoz legközelebb helyezte, tulzott ritmikai köttöttsége miatt. A kor német gyakorlatában mind tematikailag, mind művészileg felértékelődött sapphicum Berzsenyi költészetében teljesen egyenértékű a másik két klasszikus strófaformával. A dolgozat részletesebben a Magánosságot értelmezi, s ezzel kapcsolatban fejti ki azt a koncepciót, melyet számos más Berzsenyi-verssel is illusztrálhatott volna: Berzsenyi antikos metrumu verseinek milyen szerepük van a magyar beszédvers megteremtésében, abban, hogy az énekvers jegyében a zene szupremáciája alatt álló magyar lira kibonthatta a nyelvben magában rejlő zeneiséget s ezzel megteremthette a költői nyelvi művészet autonómiáját a zenével szemben is. Ugyancsak e vers kapcsán nyer kifejtést az a vélemény, hogy a fentebb stilusszint korábban is létező, de lassan anakronisztikussá váló barokkos asperitas-át modernizáló költő egyuttal Kazinczy még ki sem fejtett tulajdonképpeni programját is megvalósítja, amikor több versében felemeli azt a suavitás-t a felsőbb stilusszintre, melynek felemelése Dante és

Petrarca óta az ujkor lírájának egyik nagy célja.

A Barátimhoz (En is éreztem...) strófáiban pedig az illuzióvesztés romantikájának jegyeit véli felismerni a tanulmány. E nagy pesszimista vers egyuttal arra figyelmezteti, hogy az eszmények kiüresülése után, igazi gyanutlansággal, eszményeket újra felépíteni nem lehet, s ezért tartja megrázónak azt a tényt, hogy Berzsenyi az egyszer felépített és elvesztett eszményeket, a művészeti korszak eszményeit még kétszer fogja felépíteni, egyre reménytelenebbül és egyre időszerűtlenebb formában, utoljára a Poetai harmoniszticában.

Végző konkluzióként összegezhető: Berzsenyi ódái-
nak kizárólagosan antikos strófaformái nem a weimari klasz-
szikusokkal, hanem Klopstock-kal, valamint kortársainak és
követőinek metrikus költői gyakorlatával rokonítja (Hölder-
lin nem hathatott rá), még a versformák ritmizálásában is,
mivel a korabeli német poétika a modernebb zenei ritmizá-
lással szemben az ujlatin poétikákból vett s az antik a-
lexandriai skoliasztáig visszavezethető ritmizálást val-
lotta magáénak (pl. az alkaioszit a cezura után, a kis asz-
klepiadészi sort a cezura előtt és után egyaránt choriem-
busként fogva fel). Összövegei stílusa pedig a barokkos de-
ákos klasszicizmus, a modern primitivizmus és a Sturm und
Drang hatását egyaránt mutathatja a nyelvjárási szavakat
kultiváló nyelveszményével, mely elvi ellenfele a kazinczy-
as Schriftsprache-elynek. Ezzel szemben ódáinak tartalmai-
ban a művészeti korszak eszményvilága, a nemteliség szint-
jére emelkedő történeti tudat is jelentkezik, sőt az eszmé-

nyek szubjektívizálódásának, majd kiüresedésének romantikus tendenciája is. Ezeket a szubjektívizáló "veszélyeket" leküzdve azonban Berzsenyi hű marad a művészeti korszak nagy objektív eszményeihez s életműve romantizáló elemeit is egy modern, romantizálódó klasszika szövetébe építi be.

IV.

Az értekezés anyagából publikált részletek a szorosabban vett Berzsenyi témakörből: Berzsenyi Dániel: Amathus. (Verselemzés.) Tiszatáj, 1976/6. 64-72.; Berzsenyi poétikájának néhány kérdéséről. ItK, 1977/1. 38-42. A disszertáció további részletei a szegedi egyetem Actájában jelennek meg.

Az értekezés I., európai kitekintő és II., irányzat- és stilustörténeti kérdéseket feszegető fejezete előzményei: Stilus és módszer. Kritika, 1964/10. 40-43.; Ernst Fischer: A romantika lényege. (Kritika.) Tiszatáj, 1965/2. 154-155.; A stilus fogalmai és a korstilusok problematikája. Acta Lit. Univ. Szegediensis. 1965. 3-15 és különlenyomat.; Rónay György: A klasszicizmus. (Krit.) Tiszatáj, 1966/1. 72-74.; Barta János: Elmény és forma. (Krit.) ItK. 1967/1. 82-84.; Kritikai szempontok az irodalmi stilustörténet elméletéhez. Kritika, 1967/7. 20-32.; Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. Buczy Emil tanulmányairól. Acta Lit. Univ.

Szegediensis.1969.47-59 és különlenyomat.; Wölfflin,H.: Művészettörténeti alapfogalmak. (Kritika.) Kritika,1970/12.47-49.; A stilusfogalom történetéből és az irodalom stilustörténeti elméletéhez. in:Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Szerk.Nyirő Lajos. Bp.1970.Akad.kiadó.375-411 és különlenyomat.; Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez. Tiszatáj,1972/10.73-78.; Versegny nyelvfilozófiája. Versegny F.Emlékkönyv. Szolnok, 1973.23-32.; A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. in:Irodalom és felvilágosodás. Bp.1974.Szerk.Szauder József és Tarnai Andor. Akad.kiadó. 229-279 és különlenyomat.; A kelet-középeurópai felvilágosodásról. Tiszatáj,1976/3.82-84.; Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei. (Kritika.) Tiszatáj,1977/3.86-89.; Miért szép? (A magyar líra Csokonaitól Petőfiig.) /Kritika./ Tiszatáj,1977/5.87-89.; Egri Péter: A költészet valósága. Líra és lirizálódás. (Kritika.) Tiszatáj,1977/8.82-85.

Tágabb értelemben az értekezés előkészületei a magyar felvilágosodás korából írt verselemzések: Kazinczy "A tanítvány"-a. ItK,1969/2-3.258-265.; Csokonai: Szerelmed a csikóbőrös kulacshoz. Tiszatáj,1973/11.46-53.; Egy Csokonai-vers keletkezéstörténetéhez. (A reményhez) Acta Lit. Univ. Szegediensis.1973.21-32 és különlenyomat.; Csokonai: A reményhez. (Verselemzés.) ItK,1973/6.687-697 és különlenyomat. Ezenkívül megemlítendő ezután megjelenő tanulmányaim közül a Nyelvszemlélet a felvilágosodás és romantika között

c., összehasonlító irodalomtörténeti kötet számára készült tanulmányom, az 1973-as akadémiai Csokonai Ünnepségen elhangzott s még nem publikált Népiesség és európaiság Csokonai lírai formaművészetében c. előadásom és a Faludi eklogái c., A régi magyar vers c.akad. kötetben megjelenő tanulmányom.